

Стельникович С. Медичне обслуговування на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 — початок 1944 рр.) / Сергій Стельникович // Волинські історичні записки : зб. наук. праць. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. — Т. 11. — С. 5—12

УДК 94(477)"1941/1944"

Сергій Стельникович

(м. Київ)

**МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО
ОКРУГУ ЖИТОМИР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1941 – ПОЧАТОК
1944 рр.)**

У статті аналізується медичне обслуговування на території генерального округу Житомир. Визначено, що головним завданням системи охорони здоров'я регіону було забезпечення збереження фізичного існування місцевого населення як робочої сили та недопущення поширення інфекційних захворювань серед німців. Важливу участь у формуванні системи медичного забезпечення на початку німецької окупації відіграли органи українського допоміжного управління.

Ключові слова: *медичне обслуговування, генеральний округ Житомир, нацистська окупація.*

Важливою складовою, яка характеризує повсякденне життя населення, є система медичного обслуговування. В умовах німецької окупації території України періоду Другої світової війни медичне забезпечення стало питанням окупаційної політики, яка спрямовувалася на забезпечення фізичного існування місцевого населення як робочої сили. Оскільки умови воєнного стану апріорі посилили рівень антисанітарії, заходи окупантів з налагодження мережі закладів охорони здоров'я мали

також забезпечити самих німців від небезпеки розповсюдження різного роду інфекційних захворювань.

Проблематика медичного обслуговування місцевого населення на українських та суміжних білоруських територіях, які увійшли до складу окупаційного адміністративно-територіального утворення генеральний округ Житомир, в історіографії не піднімалася. Серед поодиноких учених, які торкалися питання медичного забезпечення окремих категорій населення у період німецької окупації, необхідно назвати Т. Заболотну. Аналізуючи життя та побут міського населення України напередодні та в роки Другої світової війни, дослідниця частково піднімає питання його медичного обслуговування [1, с. 33-38].

Метою пропонованої статті є розгляд системи медичного обслуговування на окупованих нацистами українських та суміжних білоруських територіях, які увійшли до складу адміністративно-територіального утворення генеральний округ Житомир.

З початку німецької окупації на територіях, які увійшли до складу генерального округу Житомир, система охорони здоров'я місцевого населення координувалася відповідними відділами обласних управлінь. Відділи охорони здоров'я функціонували і при районних та міських управліннях [2; 3; 4, арк. 39; 5, арк. 1зв., 13; 6]. З утвердженням цивільної адміністрації та ліквідацією обласних органів влади медичне обслуговування перейшло у підпорядкування служби охорони здоров'я житомирського генералкомісаріату [7].

Протягом літа – осені 1941 р. у регіоні була відновлена робота частини колишніх радянських лікувальних закладів та аптечних установ. Проте у порівнянні з довоєнним часом їх кількість значно скоротилася. Станом на початок жовтня 1941 р. на території 28 районів (усіх районів – 35) Житомирської області функціонувало лише 38 лікарень, 41 амбулаторна поліклінічна установа, 91 фельдшерський пункт. В обласному центрі було відкрито лікарню, водолікарню, 2 поліклініки, будинок грудної

дитини, будинок розумово відсталих дітей, будинок хроніків (інвалідів), дитячий кістно-туберкульозний санаторій [8]. До війни ж лікувальна мережа Житомирської області нараховувала 93 лікарні, 2 дитячі лікувальні будинки, 21 здоровпункт, 69 фельдшерських здоровпунктів, 200 поліклінік і 16 амбулаторій на підприємствах, 16 тубдиспансерів [9, арк. 8; 10, арк. 11].

Відносно краще система медичного забезпечення була налагоджена у великих містах. У середині 1942 р. у Вінниці функціонували лікарня ім. Пирогова, інфекційна, акушерсько-гінекологічна, шкіряно-венерична, туберкульозна лікарні, дві поліклініки та ряд медпунктів [2]. До квітня 1942 р., поки німці не знищили усіх пацієнтів¹, у місті діяла психіатрична лікарня [11, арк. 121; 12, арк. 34-35]. У межах Козятинського району Вінницької області було створено не менше 2 лікарень, 1 поліклініки, 1 тубдиспансера, 3 амбулаторій, 1 санстанції, 1 лабораторії та 3 медпунктів [5, арк. 13]. Найменша мережа лікувальних закладів була у північній білоруській частині житомирського генерального округ. Так, на території Житковицького району Поліської області функціонували лише районна лікарня та дві амбулаторії [13, арк. 133].

Виявлена джерельна база засвідчує, що основа системи медичного забезпечення місцевого населення регіону була створена зусиллями українського допоміжного управління за часів адміністрації вермахту (до листопада 1941 р.). Однак дозвіл німців на її організацію зумовлювався не бажанням налагодити життя місцевого населення, а виключно пропагандистськими та меркантильними мотивами. З точки зору окупаційної влади наявна мережа лікувальних установ спрямовувалася на забезпечення елементарного фізичного існування мешканців окупованої

---

¹ На час німецької окупації Вінниці, влітку 1941 р., у психіатричній лікарні міста перебувало понад 1800 пацієнтів. Проте з самого початку нацисти взяли курс на фізичне винищення хворих на психічні розлади. До квітня 1942 р. ними було знищено, у тому числі з використанням внутрішнього введення розчину отруйних речовин, не менше 1,5 тис. пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні.

території як трудового ресурсу. Важлива увага зверталась на недопущення поширення інфекційних захворювань. Адже вони несли небезпеку не лише для реалізації планів сільськогосподарських та промислових робіт, могли вплинути на обсяг виконання податків і зборів, набору робочої сили для відправки до Німеччини, а й потенційно виступали небезпекою зараження німецьких цивільних управлінців, військових та фольксдойче.

Під час німецької окупації гостро постала проблема кадрового забезпечення медичних закладів, адже частина лікарів, допоміжного медичного персоналу з наступом вермахту евакуювалась або відправилась на фронт; лікарі єврейської національності були знищені нацистами. Решта колишніх медпрацівників залучились до роботи в нових умовах. Так, вінницький обласний медико-санітарний відділ за перші три місяці функціонування поновив на роботі 200 лікарів, багато середнього медичного персоналу [14]. Облік усіх медпрацівників Житомирщини як першочергове завдання стояло перед обласним відділом охорони здоров'я [6]. Через проблему кадрового забезпечення лікарень у серпні 1942 р. міське управління Житомира домоглося звільнення із табору військовополонених шталаг-358 групи лікарів, які приступили до роботи в медичних установах міста [15, арк. 16зв.-17]. Уже в жовтні 1942 р. у житомирській міській лікарні працювало 14 лікарів, 3 лікарі-практиканти, 32 медсестри, понад 60 осіб молодшого медперсоналу [16], а в поліклініці міста – 26 лікарів, 21 особа середнього та 12 молодшого медичного персоналу [17]. У порівнянні з великими містами кількість необхідних фахівців у віддалених районах, особливо на півночі генерального округу, була дуже незначною. Зокрема, штат районної лікарні м. Житковичі включав лише 4 особи: лікаря, фельдшера, медсестру та санітарку [13, арк. 133].

Про брак місцевих лікарів як особливу проблему житомирського генерального округу у середині 1942 р. зауважував генеральний комісар К. Клемм [18, арк. 3]. Для її вирішення у регіоні було дозволено

функціонування спеціалізованих навчальних закладів: медичного, фармацевтичного технікумів і медінституту у Вінниці, медичної, фармацевтичної та зуболікарської шкіл у Житомирі. Центральним профільним закладом вищого типу залишався Вінницький медичний інститут. 21 вересня 1942 р. тут відбувся перший випуск 84 студентів [19].

Через відносно низьку оплату праці місцеві лікарі поряд з роботою в офіційних медичних закладах генерального округу Житомир прагнули налагодити приватну лікарську практику [18, арк. 3].

Організація тих або інших відділів у медустановах напряду залежала від наявності лікарів. Тому порівняно краща ситуація у цьому питанні була у великих містах. При поліклініці у Бердичеві до серпня 1942 р. було відкрито 8 відділів: хірургічний, терапевтичний, зубний, очний, вухо-горло-ніс, гінекологічний, дитяча консультація, швидка допомога [20]. У житомирській поліклініці до осені 1942 р. їх кількість зросла з 5 до 11: терапевтичний, хірургічний, гінекологічний, дитячий, вушний, очний, туберкульозний, венеричний, шкіряний, зубний, швидкої медичної допомоги [17]. На лікування до поліклініки приїздили особи навіть із віддалених районів.

Із середини 1942 р. при медустановах регіону почали діяти комісії з абортів. Згідно рішення генерального комісара К. Клемма від березня 1942 р. протягом року мав залишатися у дії попередній радянський закон про аборти, відповідно до якого заборонялася соціальна індикація, а дозвіл на проведення абортів надавався лише з медичних причин. По тому питання проведення абортів мало вирішуватися медичною комісією у складі трьох лікарів [21]. Проте такі комісії були дозволені уже через кілька місяців. Відповідно до нацистських расових теорій німці не були зацікавлені у кількісному зростанні слов'янського населення. Вважаємо, що додатковим фактором пришвидшеного створення таких комісій були факти небажаної вагітності місцевих жінок через досить часті випадки їх гвалтування німцями. Адже нацистські лідери виступали проти

народження дітей місцевими жінками від німців-чоловіків, у чому вбачалося порушення чистоти «німецької раси» [22, с. 49]. Комісія по дозволу абортів діяла при житомирській поліклініці уже з липня 1942 р. [17; 23].

Поряд з кадровою, не менш важливою проблемою було забезпечення лікарень необхідним устаткуванням і медикаментами [14]. Ліки серед населення частково розповсюджувалися через аптечну мережу, певною мірою збереженою, як зауважувалося, з довоєнного часу. Приміром, у середині 1942 р. у вінницькій частині генерального округу Житомир діяло 63 аптеки, із яких 6 – у м. Вінниці [2].

Вкрай незначним і низькокалорійним було харчування у лікарнях. Допоміжні органи влади, на балансі яких перебували лікарні, не мали фінансової, як і організаційної можливостей (через обмеження німців) налагодити повноцінне харчування хворих. Для прикладу: протягом січня – листопада 1942 р. видатки на харчування у Ружинській районній лікарні становили лише трохи більше 32 тис. руб. [24, арк. 1-13]. Ця сума була незначною, адже, наприклад, у серпні 1942 р. невеличкий шматочок сала у деяких закладах харчування коштував 30 руб. [25, арк. 22]. Тому допомога хворим продуктами могла надходити від організацій самодопомоги, місцевого населення та, іноді, від приватного присадибного господарства. Власний город та оранжерею, які мали покращити «ресурси харчування», мала житомирська міська лікарня [16].

Особливо складна ситуація із харчуванням хворих склалася у Вінницькій психіатричній лікарні. Відповідно до німецьких розпоряджень добове забезпечення хворих тут зводилося лише до 100 гр. хліба [11, арк. 117; 12, арк. 30], за іншими даними – до 150 гр. хліба [26, арк. 76]. Проте така норма була вкрай низькою, особливо якщо взяти до уваги факт, що більшість хворих працювала на польових роботах. Тому 18 серпня 1941 р. завідуючий міським медико-санітарним відділом професор Г. Ган звернувся до старости м. Вінниці з проханням підвищити добову норму

хліба [26, арк. 76]. Рішення міськуправління з цього приводу невідоме. За словами професора Г. Гана, з таким же проханням він звертався і до гебітскомісара Ф. Маргенфельда. Однак німецький адміністратор відповів: «Психічно хворим багато навіть 70 грамів хліба» [11, арк. 117; 12, арк. 30]. Фактична відсутність харчування призвела до численних смертей серед пацієнтів вінницької спеціалізованої лікарні.

Зауважимо, що окреслені проблеми не стосувалися системи охорони здоров'я райхсдойче та фольксдойче, які забезпечувалися найкращими фахівцями, усім необхідним обладнанням й медикаментами [27].

У період нацистської окупації лікування було платним. Приміром, наприкінці літа – на початку осені 1941 р. послуги медика (огляд, постановка діагнозу, не рахуючи супутні витрати на лікування) в житомирській поліклініці становили від 3 до 5 крб. [28]. Тобто, в основному лікування було доступним для місцевого населення. Адже, для порівняння, у цей же час у Житомирі 1 кг помідорів коштував 3 крб., десяток яєць другого сорту – 5 крб. [29]. Не виключено, що у подальшому плата зростала. Водночас окупаційна влада намагалася зробити лікування більш доступним, створивши, наприклад, каси хворих (Вінниця) [2; 4, арк. 39] або ввівши спеціальні податки і збори [30; 31, арк. 82; 32, арк. 65-66зв.] для утримання медичних установ. Так, з 1 липня 1943 р. одноразовий збір для забезпечення медзакладів встановлювався на території гебітскомісаріату Гайсин. Він мав дозволити запровадити безкоштовне медичне обслуговування (окрім плати за аналізи та аборти) [30]. Таким чином, через організацію доступу до хоча б елементарного лікування німці намагалися не ставити під питання фізичне здоров'я місцевого населення як трудового ресурсу.

У деяких містах різні категорії малозабезпечених осіб, зокрема інваліди, люди похилого віку, військовополонені, а також хворі німецької армії та поліція мали право на безкоштовне лікування [17; 23]. Медичною

опікою малозабезпечених категорій місцевого населення займалися і організації самодопомоги.

Частково лікування поранених радянських військовополонених на початку німецької окупації проводилося у військовому шпиталі та психіатричній лікарні Вінниці [33]. Намагалися лікувати військовополонених, у тому числі підпільно, працівники міської поліклініки Бердичева [34, арк. 32]. Медичну допомогу полоненим німецького табору шталаг-358 на Богунії під Житомиром організував завідувач хірургічного відділу міської лікарні О. Гербачевський [35, арк. 4, 7]. З його ініціативи таємно надавалося лікування і радянським партизанам, здійснювалася передача їм медикаментів та медичних інструментів [35, арк. 4, 8]. Подібними діями займалися лікарі деяких інших медичних закладів регіону [15, арк. 16-19]. Загалом факти медичної допомоги полоненим червоноармійцям можна вважати поодинокими. Радянські військовополонені німецьких таборів дуже часто гинули від різного роду захворювань, зокрема інфекційних, не отримуючи будь-якого лікування. У подібній ситуації знаходилися і в'язні німецьких тюрем.

У цілому, стан медичного забезпечення на території генерального округу Житомир був поганим. Це у звіті за травень 1942 р. відзначав генеральний комісар К. Клемм. Особливо плачевна ситуація, за його словами, була у північній білоруській частині регіону [18, арк. 3]. Вкрай критичне становище системи медичної допомоги на території Поліської області Білорусі констатували радянські партизани з'єднання Я. Мельника [36, арк. 120]. Проте у згаданому звіті за травень 1942 р. К. Клемм стверджував, що загалом стан здоров'я дорослого населення житомирського генерального округу «хороший» [18, арк. 3]. І це при тому, що від 20 % до 25 % обстежених на той час осіб, які відправлялися на роботу до Німеччини, за медичними показниками були забраковані [18, арк. 3]. Окрім того, значного розповсюдження у регіоні набули інфекційні та венеричні захворювання, а загальна санітарно-епідеміологічна ситуація

була дуже складною. За словами дослідниці Т. Заболотної, негативний вплив на рівень здоров'я місцевого українського населення, зокрема міського, у часи німецької окупації здійснювали психологічні навантаження, складні умови проживання, відсутність належного продовольчого забезпечення [1, с. 33].

В умовах занепаду медичної системи значна кількість населення почала звертатися за допомогою до представників традиційної (народної) медицини. Часто такі звернення, особливо вагітних жінок, закінчувалися значними ускладненнями або ж летальними випадками. Приміром, після лікування традиційною медициною лише протягом 28 липня – 28 жовтня 1941 р. до вінницької акушерсько-гінекологічної лікарні звернулося 268 жінок у тяжкому стані. Через значні ускладнення були зафіксовані випадки їх смертей [14].

Отже, створена німцями на окупованих територіях, які ввійшли до складу генерального округу Житомир, система медичного обслуговування спрямовувалася лише на підтримку фізичного стану місцевого населення як робочої сили та недопущення поширення інфекційних захворювань серед німців. Значний вклад у розбудову закладів охорони здоров'я для жителів окупованої території за часів військової адміністрації здійснили органи українського допоміжного управління. Проте, незважаючи на усі заходи окупаційної влади, рівень медичного забезпечення місцевого населення житомирського генерального округу був досить низьким.

Список використаних джерел та літератури

1. Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. : історичні нариси. Кн. 2 / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. – К. : Наукова думка, 2011. – 943 с.
2. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942. – 22 липня.
3. Гайдамака (Олевськ). – 1941. – 21 вересня.
4. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. Р-1312, оп. 1, спр. 9, 85 арк.

5. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1395, оп. 1, спр. 17, 44 арк.
6. Українське слово (Житомир). – 1941. – 7 серпня.
7. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942. – 19 березня.
8. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 12 жовтня.
9. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-2636, оп. 1, спр. 2, 78 арк.
10. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 4, 73 арк.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 253, 127 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 254, 35 арк.
13. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ф. Р-1846, воп. 1, спр. 8, 359 арк.
14. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1941. – 23 листопада.
15. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 13745, 162 арк.
16. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 17 жовтня.
17. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 29 жовтня.
18. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 223, 3 арк.
19. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942. – 27 вересня.
20. Нова доба (Бердичів). – 1941. – 27 серпня.
21. Звягельське слово (Звягель). – 1942. – 15 квітня.
22. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. : С. Коломійця, Є. Ровного]. – К., 2010. – 368 с.
23. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 18 липня.
24. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1554, оп. 1, спр. 1, 13 арк.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 124, 98 арк.
26. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1312, оп. 1, спр. 1128, 114 арк.
27. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 3 жовтня.
28. Українське слово (Житомир). – 1941. – 11 вересня.

29. Українське слово (Житомир). – 1941. – 28 серпня.
30. Гайсинська газета (Гайсин). – 1943. – 20 червня.
31. Держархів Житомирської обл., фонд листівок, листівки інв. № 50, 131 арк.
32. Держархів Житомирської обл., фонд листівок, листівки з № 995 по № 1123, 217 арк.
33. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1941. – 18 грудня.
34. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 9, 66 арк.
35. Держархів Житомирської обл., ф. П-1376, оп. 1, спр. 22, 33 арк.
36. ЦДАГО України, ф. 75, оп. 1, спр. 3, 233 арк.

Stelnykovych S. V. The medical care in Zhytomyr general district (the second half of 1941 – early 1944)

In this article the medical care in Zhytomyr general district are analyzed. Determined that the main task of the health system in region were protecting of physical existence of the local population as the workforce and prevent the spread of infectious diseases among the Germans. Important role in shaping the health care system at the beginning of German occupation played Ukrainian subsidiary management.

Key words: *medical care, Zhytomyr general district, Nazi occupation.*

Стельникович С. В. Медицинское обслуживание на территории генерального округа Житомир (вторая половина 1941 – начало 1944 гг.)

В статье анализируется медицинское обслуживание на территории генерального округа Житомир. Определено, что главной задачей системы здравоохранения региона было обеспечение физического существования местного населения как рабочей силы и недопущение распространения инфекционных заболеваний среди немцев. Важную роль в формировании системы медицинского обеспечения в начале немецкой оккупации сыграли органы украинского вспомогательного управления.

Ключевые слова: медицинское обслуживание, генеральный округ
Житомир, нацистская оккупация.